

Проф. ОСИП ГЕРМАЙЗЕ.

(Київ).

ЕПІЗОД З КОЛІВЩИНИ 1768 РОКУ.

Покійний Я. М. Шульгин у своїй студії про Коліївщину поставив перед собою завдання дослідити і саму організацію гайдамацьких ватаг за цієї доби. Але покійний історик мав у своїх руках переважно одне, хоч і великої цінності, джерело—Коденську книгу судових справ, з якої доводилось дослідникові, хапаючися за якусь принагідну згадку в зізнаннях арештованого, говорити про існування того чи іншого гайдамацького загону під команду якогось ватажка.

Архівні розшукування в наші часи значно розширюють наші фактичні відомості про Коліївщину. На підставі справ Архіву Київської Губерської Канцелярії пощастило мені освітлити деякі майже зовсім невідомі фактичні подробиці Коліївщини (див. мою статтю «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів», «Україна», 1923, ч. 1—2), нині той матеріал можна вже доповнювати новим матеріалом, зачерпнуним як із тих самих київських, так і з інших архівів.

Архів Новоросійської Губерської Канцелярії, що частиною своєю опинився в Дніпропетровському (Катеринославі) і нині більш-менш до ладу і до певної системи привів його місцевий Окр Арх,—містить у собі чимало справ, що торкаються саме Коліївщини та й узагалі гайдамаччини XVIII ст.

На підставі тих справ хочу я в цій замітці спинитися на не дуже складній і не дуже багатій на події історії невідомої до цього часу гайдамацької ватаги під проводом Марка Гайдаша.

Я. М. Шульгин, вичисляючи в своїй відомій студії про Коліївщину («Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов») гайдамацьких ватажків часів Коліївщини, не називає імени Гайдаша в реєстрі гайдамацьких ватажків, а згадує його ім'я побіжно, оповідаючи про Семена Неживого. В Коденській книзі зустрічаємо Гайдаша, і епізод з ним і Неживим Шульгин і оповів. В Коденській книзі маємо зізнання гайдамаки Івана Ботвиненка з с. Сегединець. Ботвиненко оповідав на допиті, що в його село Сегединці підчас «гайдамацьких бунтів»

прийшов відомий гайдамацький ватажок Неживий і, зібравши Сегединську громаду, став читати якісь укази, заохочуючи людей іти з ним до Залізняка. Ботвиненко був одним з тих селян, що пристав до Неживого трохи згодом, наздогнавши його в с. Верещаках і з ним дійшовши до Лисянки, де був Залізняк. З Лисянки Залізняк рушив на Умань, а Неживий з шістьма іншими гайдамаками (в тому числі був і Ботвиненко) лишився в Лисянці, а тоді звідтіля вийшов і зустрів чоловіка з с. Тарасівки, що просив у Неживого помочи від гайдамаків, що грабували село. Неживий подався на Тарасівку, але там уже нікого не було, і він кинувся наздоганяти грабіжників, ідучи на Кирилівку та Пединівку¹). Тут Неживий і зустрівся з Гайдашем, якого Ботвиненко називає так само, як і Неживого, ватажком. Гайдаш, знаючи, мабуть, що Неживий ганяється за гайдамаками-грабіжниками, прийняв Неживого за Ляха («Osądził go bydź lachem»—записано в книзі) і заспокоївся ніби аж тоді, як Неживий запрягся, що піде разом з ним на Умань. Але Гайдаш не дуже очевидно повірив Неживого присязі, і там-же в Пединівці звелів розстріляти Неживого і пов'язати його товаришів. Неясна фраза джерела нашого не дає нам точних відомостей, щоб зрозуміти, чи наказу Гайдашевого що-до Неживого було виконано, чи ні²).

Більше підстав думати, що, на думку Ботвиненка, Неживий не загинув у Пединівці. Після цієї події Гайдаш пішов у Сегединці, де забрав речі пана Чекунського, які той покинув на схованку, утікаючи, мабуть з села перед гайдамаками. Ботвиненко незабаром ніби втік від Гайдаша.

Я. Шульгин цілком здавався на вірність Ботвиненкових зізнань. Ми гадаємо, що до них треба ставитися з більшою обережністю, особливо що-до подій, зв'язаних з Неживим, але за правдоподібне вважаємо ми тут оповідання про можливе грабіжництво Гайдаша (його ватага була ніби тою самою, що на неї жалівся Тарасівський чоловік) і про його конфлікти з тими гайдамацькими ватажками, що керувалися в своїй діяльності більш ідейними стимулами, аніж голим грабіжництвом³).

Справи з Дніпропетровського архіву дають нам змогу повніше уявити собі постать Гайдаша та шляхом порівняння перевірити правдоподібність звістки про нього, що її надibuємо в Коденській книзі.

¹) Тут варто звернути увагу на те, що це села, зв'язані з життям Шевченка. Се ці події увійшли в ту живу традицію про Коліївщину, що нею користувався наш поет для своїх «Гайдамаків».

²) В Коденській книзі написано так: «Kazał Haydasz tego Nieżywego zastrzylać, a będących przy nim powiązać, których uwolniwszy potym wziął z sobą do Segidyniec». Неясно, чи звільнив Гайдаш тільки заарештованих товаришів Неживого, чи й самого ватажка з ними разом. Шульгин здогадувався, що друге толкування правильніше.

³) Ботвиненкові зізнання в Коденській книзі, ст. 11; в Шульгиному переказі «Коліївщина»..., К., 1890, ст. 37—39.

Почнемо з біографії Гайдаша. Марко Гайдаш—організатор і провідник гайдамацької ватаги, як видно, не належав до числа малозабезпеченої степової голоти; навпаки, перед нами виступає досить заможна постать господаря й організатора, що оселився в степах, віддавши себе під протекцію та оборону російського війська, що стояло тут у своїх форпостах та шанцях степового пограниччя.

Родом Марко Гайдаш був з Гетьманщини, з якогось села Яблунівської сотні Лубенського полку. Ще батько, сам кидаючи Лівобережжя, завіз малого Марка на Смілянщину; тут Марко зрісши виявив і свої організаційні здібності і дійшов певної заможности. Принаймні в с. Хлистунівці на Смілянщині Марко Гайдаш виступає за отамана. В 1765 р. Гайдаш кидає Хлистунівку й переселяється на російський кордон під Ново-Миргородський шанець у слобідку, що недавно оселила біля млинів підполковниця Шмітова. Слобідку так і називано Шмітовою або Вискою.

В Шмітовій улітку 1768 року почув Гайдаш про рух на Польській стороні («услыша, что в Полше собирается под предводительством запорожского полковника Желѣзняка к разорению поляковъ и жидовъ якобы за принуждение православного закона к уніи самовольная партія»). Гайдаш рішився поспробувати щастя там, при чому на допиті пізніше не крився із тим, що основним стимулом його вчинку був стимул матеріальний, бажання скомпенсувати те, що пограбували в нього Поляки, коли він з Хлистунівки перебирався до Шмітової слобідки. Поляки тоді поодбирали в Гайдаша грошима 73 руб. 50 коп., шість волів, чотири корови, та ще всякого майна на 30 руб. Отже мав на думці Гайдаш все теє повернути собі, а можливо, що і збільшити забрану долю.

В особі Гайдаша маємо цікаву постать гайдамацького ватажка, що свої вчинки пояснює виключно отим інтересом здобути майно; інші ватажки та й просто гайдамацька маса виставляли раз-у-раз мотиви ідейного змісту.

Організував свою ватагу Гайдаш у с. Турії. Тим, хто до нього приходив, оповідав Гайдаш, що має «повелительный указъ итить в Польшу для искоренения поляковъ и жидовъ». До Гайдаша пристало чимало таких, як і він, поселенців на російському кордоні з тої-ж Шмітової слобідки, а також і з інших, приєдналося до Гайдаша декілька «польських» козаків, пристало декілька запорожців, і ватага була зформована.

Числом була вона величенька. Гайдаш сам нарахував, що в Турії їх зібралось 106 душ, а потім число це ще збільшилось. Отже мусимо визнати Гайдашеву ватагу за одну з численніших гайдамацьких ватаг часів Коліївщини.

Ареною своїх дій ватага обрала Богуславщину («Богославская губернія»). Тут Гайдашева ватага побувала в Шполі, Лозоватці, Козацькому, Пединівці, Сегединівці, Петрушках, Дацьках, Лоховці, в самому Богуславі, а вертаючись—у Ракошинцях, Висловцях, Сепаківці, Василькові, в Товмачах.

В цих селах Гайдашева ватага займалася розбоєм («у тамошнихъ поляковъ, жидовъ и полскихъ поповъ грабили всякие разные пожитки, денги и вещи, тожь и лошади»). Все пограбоване майно складалося на великого «троеконного» воза і мало бути поділене в кінці експедиції. За весь час свого гайдамакування Гайдаш не вжив жадних заходів, щоб з'єднатися з іншими гайдамацькими ватажками, так само не подбав він про звязок з Залізняком, хоч не міг він не знати, що центр і організаційний і ідейний повстання там, у Залізняка. Розмову про приєднання до Залізняка, що провадив Гайдаш із Неживим, як це видно з наведених вище зізнань гайдамаки Ботвиненка, доводиться вважати, якщо вона в дійсності була, за розмову нещирю, бо Гайдаш до Залізняка навряд чи збирався приставати і з'єднуватися з ним не думав, бо це пошкодило-б цілком Гайдашевим грабіжницьким планам. Одним словом, Гайдаш типовий, хоч і вперше зазначений, гайдамацький ватажок з грабіжників, що перед собою якогось ідейного завдання не ставив, замінюючи його єдиним бажанням нажитися підчас завірюхи і загального занепокоєння.

Правда, в ватазі Гайдаша додержувались гайдамацьких звичаїв—не тільки грабували, але й убивали Поляків та Євреїв. В с. Шендаріівці Гайдашеві люди закололи п'ятьох Поляків і одну Полячку, а сам Гайдаш з близькими своїми підручними примусив попа Шендаріівського охрестити двох Полячок.

Біля самого Гайдаша було кілька запорожців, з-поміж яких Федір Фартушний правив за осаула, будучи власне одним з перших учасників та організаторів ватаги. Фартушний, з Правобережжя з-під Гранова родом, перейшов на Запоріжжя, де був записаний до Переяславського куреня; звичайним промислом Фартушного був торг рибою. Оселившись на російському кордоні в 1767 р., Фартушний на Ново-Миргородському ярмарку на Зелені свята 1768 р. зібрав кількох запорожців та гетьманців і з ними пристав до Гайдаша, помагаючи йому аж до кінця його кар'єри.

А кар'єра та була далеко не удачна. В Гайдашевій та його товаришів справі вперше з усіх гайдамацьких справ зустрічається той факт, що з гайдамаками боролись і селяни. В районі Лебедина і Липняжки Гайдашеву ватагу стали переслідувати організовано місцеві селяни («полские мужики», «обыватели» і т. д.). Хоч учасники ватаги і свідчили на допиті, що в місцевого населення вони нічого крім потрібного провіанту не брали, однак треба думати, що той обов'язковий податок не був прийнятним селянству, тим більш, що воно хоч на короткий час, а все-ж таки зазнало тоді волі й позбавлення отих податкових тягарів. З другого боку, «троеконний віз», навантажений міцно всяким добром, був дуже спокусливою річчю, і трудно було втриматися від спроби одбити його. Селяни чим попада озброїлись і напали на Гайдашеву ватагу. В результаті бою четверо гайдамаків було забито, двоє поранено, а «троеконний віз» з усім дорогоцінним

своїм скарбом лишився в селян. Гайдашеві ватазі лишалося під переслідуванням селян поспішатися до російського кордону і там шукати ратунку, тим більше, що ждали ще переслідування якихось запорозьких команд. Були можливо це ті відділи, що їх Запорозький кіш з великою неохотою, але бажаючи виявити лояльність і слухняність свою до російського уряду, послав ловити гайдамаків.

Гайдашева ватага підійшла до слободи за три верстви від російського пограничного шанця. В цю слободу прийшла невеличка числом команда чорного гусарського полку, що ловила своїх дезертирів. Гайдамаки, а їх було 120 душ, спочатку хотіли були напасти на гусарів, але, побачивши, що ті не збирались їм лиха робити, навіть допомогли знайти дезертирів.

В цій слободі очевидно почався внутрішній розклад Гайдашевої ватаги. Зразу вона поменшала на половину, очевидно багато повтікало, осталося тільки 66 душ, які під'їхали до кордону і вимагали, щоб їх було перепущено на російський бік, в противному разі гайдамаки загрожували прорватися силою.

Невеличка погранична команда мусіла пропустити гайдамаків, але в шанці всі вони були роззброєні, заарештовані і одправлені для слідства в кріпость св. Єлизавети.

Майна в арештованих гайдамак було вже небагато. Ось невеличкий реєстр одібраного майна: «Денегъ медной монеты десять рублев дватцать копеекъ, робронъ голубого граниту одинъ, жупанъ суконный одинъ, кавтанъ китайчетой одинъ, юпка каламенковая одна, бруслукъ зеленого атласу одинъ, смушков четыре, сукна голубого и зеленого шматков два, крашенины шматокъ одинъ, запаска зеленая одна, шапка мужеская одна, килимовъ пять, жупанъ суконной одинъ, простыня одна, рубахъ одинатцать, трубка одна, полотно шматковъ два, чарокъ серебрянных две, медных чарокъ две, ружжей дватцать восемь, пистолетовъ чотыре, пороховыхъ роговъ тринатцать, списовъ тритцать одинъ, седель сорокъ семь, уздъ девять, одяловъ бумажныхъ два, свить четыре, шуба овчинная одна, саковъ одинатцать, жупанъ суконный старой одинъ, полотно шматков два, хомутъ одинъ, возъ одинъ, лошадей шестьдесятъ одна».

Це було все, що лишилося від набутого багатства, при чому більшість цього майна була, як це видно, в особистому користуванню гайдамаків.

Арешт Гайдашевої ватаги одбувся 21 червня; у вересні справу їхню вже розглянула згідно з інструкцією місцева військова влада на чолі з оберкомандантом Кременчуцьким бригадиром Василем Чертковим і санкціонував головний командир Новоросійської губерні Київський генерал-губернатор Ф. М. Воейков. Головних організаторів разом із «злопредводителем» Гайдашем було засуджено до биття батою, вирізання ніздрів і

вічного заслання на Нерчинські срібні заводи, решту засуджено було «бить плѣтми нещадно» і вислати з усією родиною на поселення в Сибір.

На цьому кінчається історія великої числом, але убогої змістом Гайдашевої гайдацької ватаги.

В історії Коліївщини епізод із Гайдашевою ватагою інтересний тим, що дає ілюстрацію і то яскраву й виразну гайдамакування чисто-розбійницького типу з ідейними офарбленням тільки зовнішнім. З двох джерел—Коденської книги і офіційних російських документів дізнаємося ми, що Гайдаш із своїми гайдамаками грабували не тільки польську шляхту та єврейське населення, але й селян. Тарасівський селянин жаліється на Гайдаша Неживому, згодом селяни сами починають бій з Гайдашевою ватагою. Жадних сумнівів про настрої та про діяльність учасників ватаги після цих звісток не лишається.

Кривавий вибух Коліївщини був позначений класовою боротьбою і класовою помстою, але до кривавого соціального змагання приєднувалися авантюристи-грабіжники. До них належав Марко Гайдаш із своїми товаришами.
